

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ESNASINDA ANADOLU'DAKİ SALGIN HASTALIKLAR VE ERMENİLER

Ramazan ÇALIK*
Muzaffer TEPEKAYA**

ÖZET

Savaş ortamlarının getirdiği en büyük olumsuzluklardan biri bulaşıcı hastalıklardır. Osmanlı Devleti, başta Balkan Savaşları olmak üzere Birinci Dünya Savaşı esnasında da savaşın yanında bulaşıcı hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Balkan Savaşları'ndan sonra Anadolu'ya göçlerin fazlaşmasıyla birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da ve diğer cephelerde kolera, tifüs, veba, frengi vs. gibi salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır. Bulaşıcı hastalıklar sadece cephedeki askerleri değil, sivil halkı da çok etkilemiştir. Zira sivil halk arasında salgın hastalıklardan ölümler, yine hastalıklar dolayısıyla cephede hayatını kaybeden askerlerin sayısından fazladır. Anadolu'da Türkler ve Müslümanlarla birlikte Ermeniler de salgın hastalıklardan dolayı büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Özellikle göç yollarında ve Halep'e göç ettirilen Ermenilerden çok sayıda ölenler olmuştur. Devlet hastalıklardan ölümleri önlemek için bütün imkânlarını seferber ettiyse de çok başarılı olamamıştır. Ayrıca, hastalıklardan sadece cephede bulunan asker ve sivil halk değil diğer devletlerin temsilcileri arasından da hayatlarını kaybedenlerin olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Osmanlı Devleti, Salgın hastalık

ABSTRACT

One of the most negative consequences of the war is epidemics. Ottoman Empire/State struggled with epidemics first during the Balkan Wars then the World War I. As a result of migration following the Balkan Wars, during the World War I, epidemics such as cholera, typhus, plague, syphilis, etc., became common at Anatolian and at other fronts, Epidemics affected not only the soldiers at the front but also people at home. In fact, the number of people who lost their lives due to epidemics was higher than soldiers who died due to the same reason. In Anatolia, Armenians, together with Turks and Muslims, suffered greatly from epidemics. Especially many Armenians died on the road while they were migrating due to diseases. Even though it tried to use its all means to prevent diseases, the state/government was not that successful at doing so. In addition to soldiers and civil people, many state officials also died because of epidemics.

Keywords: Armenian, Ottoman State, Epidemic

Birinci Dünya Savaşı esnasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla ilgili olarak bugüne kadar hem yabancı hem de Türk bilim adamları tarafından kıymetli bazı müstakil eserler ve makaleler yayınlanmıştır. Bu çalışma, hem salgın hastalıklarla ilgili hem de salgın hastalıkların Ermenilere yansımaları üzerine küçük bir katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Amaç, diğer araştırmacılar tarafından bugüne kadar değerlendirilmemiş olan bazı Almanca ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış belgeler ışığında konuyu ortaya koymaktır.

---

* Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi

** Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi

Burada, konu hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivinde (Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes) ve Alman Milli Arşivi (Bundesarchiv)nde bulunan konuyla ilgili belge ve yayınlar değerlendirilerek yeni bir ışık altında sunulmuştur.

1. ANADOLU'DA GÖRÜLEN ÖNEMLİ SALGIN HASTALIKLAR

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında özellikle savaşlar sebebiyle yoksulluk ve gayr-ı sihhî durum söz konusuydu. Bu husus üzerine Türkiye'ye gelen ve Türkiye'de kalan yabancılar da dikkat çekmiştir. Alman Ernst J. Christoffel, savaş öncesindeki durum üzerine kötü yönetimden, vergilerin yüksekliğinden, çiftçilerin baskı altında tutulmasından ve ulaşımın yetersizliğinden kaynaklanan açlık ve sefaletin mevcut olduğundan bahseder. Christoffel, 1909 yılında Malatya'ya geldiğinde burada da açlık olduğundan¹ ve bütün Asya Türkiye'sini bulaşıcı hastalıkların sardığını ifade eder. Christoffel, Anadolu'da yaşananlara ilişkin olarak, “Günlerimiz Tifüs, Dizanteri, Siyah çiçek hastalığı ve frengi hastalıklarıyla mücadele etmekte geçiyor. Mezopotamya ve sahil şehirlerinde koleradan dolayı insanların öldüğü işitilmekteydi.”² demektedir. Yine aynı yazar 1916 yılının yaz aylarında Anadolu'da bulaşıcı hastalıkların tekrar ortaya çıktığını ve bunların birçok insanın ölümüne yol açtığını belirtir³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, imparatorluktan kopan bölgelerden Anadolu'ya yönelik göçlerin başlamasıyla birlikte bulaşıcı ve salgın hastalıklarda yoğun bir artış olduğu gözlenmektedir. Nitekim göçmenlerin yoğun olarak geldiği Rusya'da veba, tifüs, kolera, frengi, dizanteri; Lehistan tarafında tifüs; Galıçya bölgesinde yine frengi oldukça yaygındı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya'daki bulaşıcı hastalıklar göçmenlere, Galıçya bölgesindeki frengi hastalığı cepheden dönen Osmanlı askerleriyle; Hicaz'daki kolera, Mısır ve Beyrut bölgesindeki veba ve İspanyol nezlesi de hacılarla, esirlerle ve deniz yoluyla Anadolu'ya taşınmıştır⁴. Böylece dışardan taşınan bulaşıcı hastalıklarla birlikte Anadolu'da şartların ağır olması ve yeterince önem verilmeyen temizlik, beslenme, kötü hijyenik durum, bulaşıcı ve salgın hastalıkların yayılmasına önemli derecede katkıda bulunmuştur.

Bu ortamda başlayan Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerek Anadolu'da gerekse çevre coğrafyada veba, tifüs, verem, kolera, humma-i racia, dizanteri gibi salgın hastalıkların yaygın oldukları görülmüştür. Aşağıda Anadolu coğrafyası üzerinde ortaya çıkan bazı salgın hastalıklar üzerine kısa bilgiler verilecektir.

¹ Ernst J. Christoffel, *Zwischen Saat und Ernte: Aus der Arbeit der christlichen Blindenmission im Orient*, Berlin 1933, s.138.

² Christoffel, A.g.e., s.146.

³ Christoffel, A.g.e., s.153.

⁴ Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Durumu*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.74,141-142, 229; Nuran Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, Ankara 1985, s. 1324, 1326.

a. Tifüs:

Tifüs hastalığı Anadolu insanı ve askeri için 1870'li yıllardan sonra hem acı çektiren hem ölüme götüren en büyük faktörlerden biri olmuştur. Bu hastalık üzerine Erzurum Konsolosu 1877 yılını da hatırlatarak 1915 yılı için Erzurum'da lekeli tifüsün çok yaygın olduğunu ve her gün yaklaşık 200 kişinin öldüğünü ifade etmektedir.⁵

Hastalığın sadece Erzurum ve Doğu Anadolu ile sınırlı kalmadığı, Karadeniz ve Ege bölgesinde⁶ de görüldüğü Almanlar tarafından yazılmıştır. Trabzon'a Erzurum'dan hasta askerlerin getirildiğini, bu sebeple hastalığın yaygınlaştığını ve şehirdeki bütün hastahanelerde lekeli tifüs hastalarının bulunduğu ifade edilmektedir. Burada görev yapan bazı doktor ve hemşirelerin de hastalanarak öldüğü belirtilmektedir. Hastalığın boyutunun çok yükseldiği ve bu nedenle 900 ile 1000 askerden günlük 30 ile 50 arasında ölüm vakası olduğu ve hastalığın sivil halka da bulaşmasından korkulduğu yazılmaktadır.⁷

Alman Konsolosu Bergfeld 6 Nisan 1916 tarihli raporunda ise valinin çabasıyla lekeli tifüsten hastalananların sayısında ciddi azalmanın görüldüğünü ama Trabzon, Erzurum, Erzincan yollarında salgın hastalığın hâlâ yaygın olduğunu belirtmektedir.⁸ Samsun konsolos vekilinin haberine göre orada başlayan tifüs salgınının çok yayılmadığı görülmektedir. Diğer Karadeniz şehri olan Samsun'da da durumun çok farklı olmadığı, yine Almanların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında tedbirler alınmış ve İstanbul'dan aşı maddesi getirilerek sağlık görevlilerince aşılama yapılmıştır.⁹ Alınan tedbirler ve aşılama sayesinde hastalığın yaygınlaşması önlenmiştir.¹⁰ Buna rağmen şehir dışında kurulan merkeze sevk edilen 60 hastanın 15 tanesi ölmüştür.

⁵ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend: *Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhältnisse in fremden Staaten. –Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926*, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16; Telegramm, Pera, den 12. Januar 1915. Der K. Botschafter an das Auswärtiges Amt. Nr. 109, Gez. Wangenheim.

⁶ Ernst Rodenwaldt, *Seuchenkaempfe Bericht des beratenden Hygienikers der V. Kaiserlich-osmanischen Armee*, Carl Winter's Universitaetsbuchhandlung, Heidelberg 1921, ss.172-174.

⁷ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend: *Vom 1. Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhältnisse in fremden Staaten. –Türkei- Januar 1915 bis zum Januar 1926*, Band 4; Specialia, Medizinal-Polizei No: 16; Kaiserlich Deutsches Konsulat. Trapezunt, den 2. März 15. Bericht Nr. 16, J. Nr. 110 Gez. Dr. Bergfeld.

⁸ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend: *Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhältnisse in fremden Staaten. –Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926*, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16; Kaiserlich Deutsches Konsulat. Trapezunt, den 6. April 1915, Bericht Nr. 22 J. Nr. Geh. 166, Gez. Dr. Bergfeld

⁹ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend: *Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhältnisse in fremden Staaten. –Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926*, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16, Kaiserlich Deutsches Vizekonsulat. Samsun, den 30. Dezember 1915, in Samsun. Nr. 18, Gez. Kuckhoff.

¹⁰ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend: *Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhältnisse in fremden Staaten. –Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926*, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16, Kaiserlich Deutsches Generalkonsulat in Konstantinopel. Konstantinopel, 14. Mai 15, Kontrollnummer: 144, J. Nr. 3204, Gez. Mertens.

Alman kaynaklarıyla birlikte Türk kaynakları da aynı tifüs vahametini gözler önüne sermektedir. 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı esnasında her iki orduda ortaya çıkan tifüs salgını 40.000 askerin ölümüne neden olmuştur. Balkan Savaşında Türk ordusuna büyük kayıplar verdiren tifüsle yapılan etkili mücadelede başarılı olunmuş fakat hemen arkasından başlayan I. Dünya Savaşı Sarıkamış Muharebesinde askerler arasında salgın hale gelen tifüs, büyük bir tahribat ve kitle ölümlerine yol açmakla kalmamış, memleketin içlerine kadar yayılmıştır¹¹. Nitekim İstanbul’da Ayastefanos ve Makriköy gibi çeşitli yerlerde ortaya çıkan tifusun askerlerimize sirayet etmemesi için askerlerimizin bu merkezlerden uzak çadırlarda bulundurulmaları kararı alınmıştır¹². 3.Ordu istatistiklerine göre lekeli tifo (tifüs) hastalığına 1915 Mart ayından 1918 Eylül ayına kadar 19.619 kişi yakalanmış ve bunlardan 7.310 kişi hayatını kaybetmiştir¹³. Bir başka kaynakta, dört yıllık savaş sırasında 3. Ordu’da tifüsten 93.000 kişinin hastalandığı, bunlardan 26.322’sinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir¹⁴. 1914-1915 kışında en yaygın halini alan tifüs, 1917 başından sonra dezenfeksiyon gereçlerinin çoğalması ile önemli ölçüde azalmıştır¹⁵.

Kasper Blond da “*Anadolu’da binlerce askerin tifüs hastalığından öldüğünü gördüm*” demektedir¹⁶. Scheele de 1916 yılının Temmuz ayında görevli olarak Çanakkale’de bulunduğu esnada Goeben’de malerya ve tifüs hastalıklarının görüldüğünü¹⁷ ifade etmektedir.

7 Şubat 1917 tarihinden 20 Şubat 1917 tarihine kadar İstanbul vilayeti dahilinde tifüs hastalığına 182 kişi yakalanmış ve bunlardan 21’i ile humma-i tifo hastalığına yakalanan 27 kişiden biri vefat etmiştir. 20 Şubat 1917’den 12 Mart 1917 tarihine kadar yine tifüs hastalığına 99 kişi yakalanmış ve bu hastalardan altısı vefat etmiştir. Aynı dönemde humma-i tifo hastalığına 5 kişi yakalanmış ve bunlardan biri vefat etmiştir¹⁸.

İstanbul’da göçler, asker terhisleri, tebhiriye araçlarının yokluğu, susuzluk vs. gibi nedenlerle yaygınlaşan lekeli tifüse karşı Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke döneminde etkin önlemler alınmaya çalışılmıştır. Aşılama kampanyalarının yanı sıra toplu halde yaşayan yangınzedeler ve göçmenler, ücretsiz olarak hamamlara

¹¹ Yıldırım, A.g.m., ss. 1327-1328.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiyile Nezareti İdare (DH.İD), No: 165- 16, (18/R /1331)

¹³ Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Ordu’da Sıhhi Hizmet*, Ankara 1941, s.78’den naklen Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklar (1914-1918)*, Ankara 2005, s. 199.

¹⁴ Kemal Özbay, “Tarihte Lekeli Humma – Tifüs ve Ordumuzda Tahribatı”, *Dirim*, Yıl 54, Sayı:3-4 (Mart-Nisan 1979), s.118’den naklen Özdemir, A.g.e., s.199.

¹⁵ Yıldırım, A.g.m., s. 1328.

¹⁶ Kasper Blond, *Ein unbekannter Krieg Erlebnisse eines Arztes während des Weltkrieges*, Leipzig-Wien 1931, s.186.

¹⁷ K. Scheele, “Als Assistenarzt an Bord der (Goeben 1916-1918)“, *Vor 20 Jahren zweite Folge Von den Dardanellen zum Sues, Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Herausgegeben von der Schriftleitung der deutschen Medizinischen Wochenschrift, Leipzig 1935, s.86.

¹⁸ BOA. Dahiyile Nezareti İdare-i Umûmiye-i Dahiliye Müdiriyeti (DH.İUM), No: E 29 -45. (24/Za/1335)

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

sevk edilmiş ve fennî temizliğe tâbi tutulmuşlardır¹⁹. Osmanlı ülkesinin herhangi bir bölgesinde tifo vukuatı meydana gelirse orası Meclis-i Vükela kararı ile tifo mintikası addolunur ve bu andan itibaren bütün halka tifo aşısı tatbiki mecburidir.²⁰

b. Sıtma:

Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin önemli bir bölümü sıtmadan perişan durumdaydı. Nüfusumuzun hemen hemen dörtte üçü sıtmadan kıvrılırken I. Dünya Savaşının çıkması, durumun ciddiyetini arttırdı. Orduda alınan önlemlere rağmen sıtmanın yaygınlaşması önlenemedi. Dört sene içinde Osmanlı ordusunda 412.000 er sıtmaya yakalandı. Bunların 20.000'i öldü. Askerlerimizin bir bölümü de taşıyıcı olarak geri döndü. Özellikle Hicaz, Irak ve diğer sıcak bölgelerden dönen askerlerimiz sıtmanın yayılmasına neden olmuşlardır²¹. Nitekim 25 Şubat 1918'de Sıhhiye Müdürü Umumi Vekili Adnan Bey Meclisi Mebusanda yaptığı konuşmasında, “ Memlekette *frengiden* daha mühim bir hastalık *sıtma*dır”²² diyor.

Sıtma ile mücadelede orduda alınan önlemlerin yanında 1917'de kinin tedariki ve ucuza satılması hakkında bir kanun çıkarıldı.²³ Fakat bu da sıtmanın daha da yaygın bir hal almasına engel olamadı. Çanakkale bölgesinde, özellikle Kumkale'nin doğusunda ve daha güneyde Menderes çayının oluşturduğu bataklık ve başka yerlerdeki durgun sular nedeniyle bölgede var olan sıtma hastalığı, yöre halkında ve askerlerde sık sık görülmekteydi. Sıtma hastalığını önlemek için temizliğe önem verilerek askerlerin giysileri etüv yada sahra fırınlarından geçirilmesi²⁴ gibi tedbirler alınmaktaydı.

c. Kolera:

Osmanlı Ülkesinde son yıllarda etkili olan hastalıklardan biride koleradır. Alman belgeleri, Anadolu'nun birçok yöresinde kolera hastalığının farklı zamanlarda ortaya çıktığını göstermektedir. İzmir'de 11-17 Eylül 1911 tarihlerinde 50 kolera vakası ortaya çıkmış, hastalardan 30 tanesinin öldüğünü resmi makamlar bildirmiştir.²⁵ Osmaniye ve çevresinde de Bağdat demiryolu işçileri arasında ve çevrede kolera hastalığının ortaya çıktığı, demiryolu şirketi

¹⁹ Temel, A.g.m, s. 332 - 333

²⁰ Tevfik Salim, *Tifo Aşısı*, Kader Matbası, İstanbul 1922, s.37.

²¹ Yıldırım, a.g.m., s. 1330.

²² Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre:3, C.2, İçtima:4, s.489-490.

²³ MMZC, Devre:3, C.2, İçtima:3, s.90,148.

²⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, V. cilt Çanakkale Cephesi Harekatı* I. kitap (Haziran 1915-25 Nisan 1915), Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 273.

²⁵ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Konstantinopel 408, Atken der kaiserlichen Deutschen Botschaft zu Konstantinopel pro 1911-1914, betreffend: *Epidemische Krankheiten*, vol. 28, Smyrna, den 18 September 1911, Jr. Nr. 2924; Daha sonrada İzmir'de kolera hastalığının ortaya çıktığı görülmektedir. İzmir ve çevresindeki kolera hastalığı ve mücadelesi konusunda geniş bilgi için bkz.:Rodenwaldt, s. 131-172.

yöneticileri tarafından bildirilmektedir.²⁶ Kolera hastalığının Halep'te devam ettiğini Alman konsolosu Rössler, 8 haziran 1912 tarihli raporunda kısaca belirtir.²⁷ Alman konsolosu Humbert, 6 Ağustos 1913 tarihli yazısında İzmir'de koleranın çoğaldığını yazıyor.²⁸ Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld de 17 Aralık 1913 ve 12 Ocak 1914 tarihli yazılarında Trabzon'da kolera vakiasının olduğunu yazıyor.²⁹ Yine Berlin'deki Bundesarchiv'de Reichsamt des Innern II. Die Mitteilungen über das Auftreten und den jeweiligen Stand der Cholera in der Türkei, Vom 1. Januar 1913 Bis Januar 1919, Band. 10 adlı dosyada 1913'ten 1919'a kadar Türkiye'de ortaya çıkan kolera hastalığıyla ilgili malumatlar bulunmaktadır. Bu dosyadaki belgelere göre Osmanlı topraklarında 1913 yılından itibaren asker ve sivil halkta zaman zaman kolera vakaları görülmüştür.

Alman Christoffel, 1912 yılında Almanya'da bulunduğu esnada gazetelerden Mezopotamya'da kolera hastalığının ortaya çıktığını ve özellikle Bağdat'ta ölüm vakalarına rastlandığını, sıcaklardan dolayı hastalığın yayıldığını, Malatya'da bulunan kız kardeşinin, hastalığın kuzeye doğru ilerlediğini bildirdiğini ve Musul üzerinden Diyarbakır'a ulaştığını³⁰ ifade eder.

Anadolu'da görev yapan Alman askerleri arasında görülen ilk hastalık da kolera olmuştur. Bu olaya Mayıs 1916'da İzmir'den İstanbul'a dönen bir Alman subayında rastlanılmıştır.³¹ Aynı günlerde Alman Büyükelçiliği de Samsun'da son günlerde Asya kolerasının ortaya çıktığını yazmaktadır.³² Bir başka belgede

---

²⁶Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Konstantinopel 408, Atken der kaiserlichen Deutschen Botschaft zu Konstantinopel pro 1911-1914, betreffend: *Epidemische Krankheiten*, vol. 28, Gesellschaft für den Bau von Eisenbahnen in der Türkei, Adana, den 18. Dezember 1911.

²⁷Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Konstantinopel 408, Atken der kaiserlichen Deutschen Botschaft zu Konstantinopel pro 1911-1914, betreffend: *Epidemische Krankheiten*, vol. 28, Aleppo, den 8 Juni 1912.

²⁸Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Konstantinopel 408, Atken der kaiserlichen Deutschen Botschaft zu Konstantinopel pro 1911-1914, betreffend: *Epidemische Krankheiten*, vol. 28, Smyrna, den 6. Ağust 1913, Jr. N. 3158.

²⁹ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Konstantinopel 408, Atken der kaiserlichen Deutschen Botschaft zu Konstantinopel pro 1911-1914, betreffend: *Epidemische Krankheiten*, vol. 28, Bergfeld, Trabzon, den 17. Dezember 1913, J. N: 656 ve 12 Januar 1914, J. N. 32.

³⁰ Christoffel, A.g.e., s.149-150.

³¹ Bkz. C. Stade, "Das bakteriologische Untersuchungsamt der Mittelmeerdivision in Konstantinopel 1916- 1918", *Vor 20 Jahren zweite Folge von den Dardanellen zum Sues, Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Herausgegeben von der Schriftleitung der deutschen Medizinischen Wochenschrift, Leipzig 1935, s.184.

³²Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend: Nachrichten über die Bevölkerungsvorgaenge und gesundheitlichen Verhaaeltnisse in fremden Staaten. -Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16, Kaiserlich Deutsche Botschaft. Pera, den 19. Mai 1916, Im Anschluss an Bericht vom 7. v. M.,Konsul Bergfeld drahtet unter dem 18. d. M. Aus Samsun, dass das Fleckfieber langsam um sich greift, ohne epidemischen Chrakter anzunehmen. Auch seien in den letzten Tagen Faelle asiatischer Cholera vorgekommen. In Vertretung,Gez. Neurath.

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

de Samsun'da yeniden salgın hastalığın mevcut olduğu ve bunun Ruslardan kaçanların getirdiği belirtilmektedir.³³

Otto Kessler, yaşanan gelişmelere ilişkin olarak gözlemlerini şöyle ifade etmektedir: “Anadolu'nun içlerinde ve Irak'ta ortaya çıkan kolera hastalığına karşı bölgede bulunan Almanlar tarafından mücadeleye başlandı ve bu hastalığın yayılması, dolayısıyla askerlere bulaşması önlenmeye çalışıldı. Sadece kolera değil diğer salgın hastalıklarla da imkanlar dahilinde mücadele edilmiştir. Ayrıca en önemli hijyenik çalışmalar demiryollarında yapılmıştır”³⁴.

Alınan tüm tedbirlere rağmen salgınların önü alınamıyordu. Havaların ısınmasıyla birlikte neredeyse tüm Osmanlı coğrafyasında kolera vakaları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bundan dolayı demiryolu personeline hızlı bir şekilde aşı yapıldı. Bu arada Alman lokomotif şoförleri hizmete başlamıştı. Bunların bir tanesi hastalandı ve bir kaç gün içinde tifüs hastalığından öldü. Böylece bu ölüm I. Dünya Savaşı'nın ilk Alman kurbanını Konya'da ortaya çıkardı³⁵. Yine, Ankara-Erzurum demiryolu hattı inşaatında çalışan İtalyan işçilerden bazılarının hastalığa yakalandıklarını görüyoruz. Nitekim Ankara'da Ranci Marur, Sivas'ta Roberto Kantani, Şarkışla'da Aleksandr Sarnari, Gümrük'te Ernan Saçni ve Polniya, Kırşehir'de Rıyanos Bavlokalci isimli işçilerin salgın hastalıklara yakalanarak öldükleri görülmektedir³⁶.

1905-1917 yılları arasında memleketimize gelen Rus hacılarıyla kolera İstanbul'a kadar yayılmış, bu sıralarda Şehremini olan Dr. Cemil Topuzlu'nun çalışmalarıyla önlenebilmiştir. 1910 yılında şiddetli salgın nedeniyle Demirkapı, Nuhkuyusu, Şişli ve Yenibahçe'de her biri 24 yataklı 4 pavyon inşa edilmiştir. Bunun dışında önlem olarak koleralı yerlerden gelecek olan asker kabilelerinin on gün karantinaya tabi tutulmaları³⁷ ve tren vagonlarının koleraya karşı kaynar su ile yıkanmayıp dezenfekte ile iktifa edilmesi kararlaştırılmıştır³⁸. I. Dünya Savaşı esnasında ordumuzda kolera aşısı uygulanmıştır³⁹. Nitekim Sıhhiye Müdürü Umumi Vekili Adnan Bey Meclisi-i Mebusan'da yaptığı konuşmasında 5 Mart 1917 tarihi itibarı ile memleketin hiçbir tarafında kolera görülmediğini

³³ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B. Atken betreffend:Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhältnisse in fremden Staaten. –Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16, Kaiserlich Deutsches Konsulat z. Z. Samsun, den 28. August 1916
Für Trapezunt Gez. Dr. Bergfeld.

³⁴ Otto Kessler, “Deutsche sanitäre Arbeit und die deutsche freiwillige Krankenflüge in der Türkei”, *Der Neue Orient*, Halbmonatsschrift für das politische, wirtschaftliche und geistige Leben im gesamten Osten, Bd. IV, Nummer 7/8 Berlin 1919, s. 262.

³⁵ Börnstein, “Drei Kriegsjahre in der Kaiserstadt Konia“, *Vor 20 Jahren zweite Folge Von den Dardanellen zum Sues, Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Herausgegeben von der Schriftleitung der deutschen Medizinischen Wochenschrift, Leipzig 1935, s. 198.

³⁶ BOA, DH.EUM.5 Şb. No:38-45. (29/Ş/1335); belgede yer alan isimlerde çeviriden kaynaklanan hatalar olabilir.

³⁷ BOA, DH.EUM.THR. No: 65 – 92. (30/Ca/1329)

³⁸ BOA, DH.İD. No: 50/1 - 35 , (24/M /1329)

³⁹ Yıldırım, a.g.m., s. 1326-1327.

söylemektedir.⁴⁰ 1916 yılında Akkâ, Beyrut ve Şam'da, 1918 yılında Mısır'da kolera salgınları görülmüş, bu tarihten sonra da ortadan yok olmuştur.

d. Frengi :

Osmanlı ülkesinde diğer hastalıklarla birlikte Frengi hastalığı da gerek halkı gerekse orduyu derinden etkilemiştir. Nitekim 1883 yılında ordumuzun reorganizasyonu için Almanya'dan getirilen Baron von der Goltz, pek çok askerimizin frengili olduğunu tespit ederek frengiyle mücadele edilmesi gerektiğini padişaha bildirmiştir. Bunun üzerine başvurulmuş Alman dermatologu Unna, Ernst von Düring'i önerir. 1889-1902 yıllarında Osmanlı Devleti'nde görev yapan Düring'e Tıbbiye'de Deri Hastalıkları ile Deri Dersi ve Polikliniği Profesörlüğü, Haydarpaşa Askeri Hastanesi Başhekim Yardımcılığı, Ankara ve Kastamonu İlleri Genel Sağlık Müfettişliği görevleri verilir. Dr. von Düring 16 doktor ve 2 eczacıdan oluşan bir ekiple Anadolu'yu at üzerinde 14 kez taramış ve gittiği yerlerde hekimlere kurslar vermiştir. Onun önerisiyle Kastamonu, Bolu, Bartın, Düzce ve Cide'de yeni frengi hastaneleri yapılmasına karar verilmiştir. Bu çalışmaları nedeniyle Düring'e Mirmirânlık (sivil paşalık) rütbesi de verilmiştir⁴¹.

Düring Anadolu'da bulunduğu süre içerisindeki gözlemlerinden yola çıkarak yaptığı değerlendirmesinde şu cümlelere yer vermektedir.

“Suriye, Fırat, Dicle havzası hariç Küçük Asya'da Osmanlı nüfusu 1844'den 1890 yılına kadar 12 milyondan 7 milyona düşmüştür. Bunun sebebi bütün Türkler için geçerli olan ağır askeri hizmet ve diğer taraftan Syphilis (frengi) hastalığıdır. Ayrıca İstanbul'dan Düzce'ye kadar olan seyahatimde, bölgede hızlı bir nüfus düşüşünün olduğu dikkatimi çekmiştir. Zira bölgede bulunan çok sayıda Türk mezarlıkları bunu teyit etmektedir. Bugün buralarda Tatar ve Çerkezler bulunmaktadır. Artık buralarda Türk kalmamıştır. Türk halkı tamamen ölmüş. Bir Çerkez muhtar bana kendi köyünün nüfus defterini gösterdi. Defterdeki kayıtlara göre 30 yıl önce 100 hanede toplam 500 insan yaşamaktaymış. Ertesi gün bu köyü ziyaret ettik. Köyde 3 hanede 7 kişinin kaldığını gördük ve evde bulunan yaşlı bir adam bize şöyle dedi: Bütün halk frengi hastalığından öldü, yani syphilisten öldü”⁴²

Bunun sebebi Avrupalı bayanların Selanik, Edirne, İzmir, İskenderun ve Beyrut'ta yerleşmeye başlamasından beri frengi hastalığının yayılmaya başlamış olmasıydı. Bunlar Yahudi bayanlar ile, Fransız, İspanyol, İtalyan ve Yunan kadınları idi. Polis kayıtlarına göre bu kadınların sayısı Pera ve Galata'da 5000, İzmir'de ise 2000 olarak bildirilmektedir. Frengi hastalığının Suriye, Kastamonu ve Sivas'ta ve hatta bütün Karadeniz sahili boyunca yaygın olduğu ve bulaşıcı hal aldığı görülmektedir. Düring, Kastamonu vilayetinde halkın % 70-80'nin frengi olduğunu tespit etmiştir.⁴³

⁴⁰ MMZC, Devre:3, C.2, İçtima:3, s.49.

⁴¹Yıldırım, a.g.m., s. 1330.

⁴² Von Düring, “Ärztliche Kulturaufgaben in der Türkei“, *Archiv Schiffs- und Tropen-Hygiene*, Bd. 20, Nr. 41920, s.83-84.

⁴³ Helmut Becker, *Aeskulap zwischen Reichsadler und Halbmond, Sanitaetswesen und Seuchenbekaempfung im türkischen Reich waehrend des Ersten Weltkrieges*, 1990, s. 41-42.

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

Yine İstanbul'a yakın bir bölge olan Çanakkale ve çevresinde de frengi hastalığı etkisini göstermiştir. Örneğin, Biga Koza ve köyleriyle Çan Nahiyesi'nde frengi hastalığı yaygınlaşmıştır. Hükümet bu hastalığın yaygınlaşması üzerine Kale-i Sultaniye'de de "Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilat-ı Sıhhiyesi Nizamnamesi"nin uygulanmasını kararlaştırmıştır⁴⁴. Frengi ve sıtmaya karşı alınan önlemlerde başarı sağlanmış olmasına rağmen bölgede bir başka hastalık etkisini göstermeye başlamıştır. O da İspanyol Hastalığıdır. Nitekim Çanakkale merkezi ile Ayvacık kasabasında İspanyol Hastalığı şiddetle hakim olup bir hafta zarfında mezkur hastalıktan 15 kişi vefat etmiştir⁴⁵. Ernst Rodenwaldt ise Çanakkale'deki durum hakkında şu bilgileri aktarmaktadır. "Doktorların bildirdiğine göre Kilidbahir'de iç hastalıkları olan günlük 2500 kişiden 40 kişinin üzerinde hasta ölüyordu. Burada sıhhi yüzbaşı olarak hizmet eden Yunanlı arkadaş, haklı olarak ilk günlerde bana "Sağlık olarak (bir doktor olarak elimizden gelen) yardım edebilecek hiç bir şeyimiz yok, ümitsizim."⁴⁶ diyordu. Rodenwaldt ayrıca, askerî hastahanelerde, askerlerle birliklerde çok sayıda Osmanlı vatandaşı olan Yunan, Ermeni ve Yahudi bulunduğunu da⁴⁷ ifade etmektedir.

Frengi hastalığı, özellikle Romanya ve Galiçya'da bulunan ordularımızın geri dönüşleri esnasında oldukça yaygınlaşmıştır. Frengi ile mücadele edebilmek için 18 Ekim 1915 tarihinde "Emraz-ı Zühreviye'nin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname" yürürlüğe konmuştur. Ayrıca, frengi ile mücadele etmek amacıyla frenginin ne olduğunu ve nasıl korunmak gerektiğine dair halka aydınlatıcı bildiriler dağıtılmıştır⁴⁸. Frengi hastalığı ile mücadele sırasında fuhuş kontrol altına alınmaya çalışılmış, hastalıkla ilgili dispanserler ve muayenehaneler açılmış, bedava muayene yapılmış ve ilaç dağıtılmıştır.⁴⁹ Yine frengi ile mücadele için 1332 (1916) senesi Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi bütçesine kinin tedariki için iki defa 50.000 liralık tahsisat verilmesine dair kanun çıkarılmıştır.⁵⁰ Özellikle frengi ve diğer bazı hastalıklarla mücadele etmek için Kastamonu vilayeti ve Bolu Sancağı'nda kurulan on bir hastahaneye 400 000 kuruşluk ilave ödenek konulmuştur.⁵¹ 1917-1918 yıllarında İstanbul'da 2262 Hıristiyan, 3091 Müslüman kadın Şişli Emraz-ı Zühreviye Hastanesi'nde tedavi görmüştür.⁵²

25 Şubat 1918'de Ertuğrul mebusu Şemsettin Bey, Meclisi Mebusanda yaptığı konuşmasında, "Memlekette frengi hastalığı ve buna mümasil olan efrenci

⁴⁴ Temel, A.g.m, s.331.

⁴⁵ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyeti Umûmiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi (DH.EUM.AYŞ), No: 52-18. (10/B/1339)

⁴⁶ Ernst Rodenwaldt, *Seuchenkämpfe Bericht des beratenden Hygienikers der V. Kaiserlich-Osmanischen Armee*, Heidelberg 1921, s.12.

⁴⁷ Rodenwaldt, A.g.e., s.67.

⁴⁸ Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Muharebe Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, C. III, Sayı: 8 (1998) İzmir 1999, s. 338- 339.

⁴⁹ MMZC, Devre:3, C.2, İçtima:4, s.490.

⁵⁰ MMZC, Devre:3, C.2, İçtima:3, s.90,148.

⁵¹ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları, Devre:3, C.1, İçtima:3, s.139.

⁵² Temel, A.g.e, s.270.

*hastalıklar, her gün dâire-i dehşetini tevzî ediyor ve memleketin gençliği mütemadiyen bu müthiş düşman tarafından kemiriliyor. Hastalık, batta köylere kadar sirayet etmiş ve memleketin bir çok noktasında bu yüzden bir çok aileler sönmüş, geçmiştir. Bu sönme, mütemadiyen tevessü edip gidiyor.”*⁵³ diyerek durumun vahametini ortaya koymuştur.

Yine Osmanlı hükümeti, Düring örneğinde olduğu gibi bu tür salgın hastalıkların önünü alabilmek için yurt dışından gelen araştırma ve yardım taleplerini de geri çevirmemiştir. Nitekim İsveç Bahriye Nezareti tabiplerinden Hans David'in salgın hastalıklar hakkında araştırma yapmak üzere Türkiye'ye gelmesine ve kendisine gösterilecek yerlerde 6 hafta boyunca çalışmasına izin verilmiştir⁵⁴.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında ülkenin hemen her yerinde veba, verem, tifüs (lekeli humma), kolera, humma-i râcia, kara humma, dizanteri, paratifüs, kuduz, frengi ve bel soğukluğu gibi birçok bulaşıcı hastalık yaygınlaşmaya başlayınca Babiâli, bütün vilayet ve sancaklarda bu hastalıklarla mücadele edebilmek için 1916 yılı bütçesinin Emraz-ı Sariye ve İstilâiyye Tertibi'ne 3.000.000 kuruş, 1.500.000 kuruş ve 5.000.000 kuruş olmak üzere üç defada toplam 9.500.000 kuruşluk ek tahsisât koymuştu.⁵⁵

Birinci Dünya Savaşı döneminde bulaşıcı hastalıkların en yoğun olarak görüldüğü şehirlerin başında başkent İstanbul geliyordu. İstanbul, işlek ve dünyanın birçok limanlarına mensup gemilerin uğrak yeri olması sebebiyle salgın hastalıklara her an maruz kalma ihtimalini artırıyordu. Zira I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş döneminde, İstanbul'un birçok semtinde bulaşıcı hastalığa rastlanmıştır. Örneğin, Kartal, Tuzla, Yakacık, Soğanlık, Maltepe, Ayastefanos ve Bakırköy bölgelerinde, tifo, kolera ve çiçek hastalığına yoğun şekilde rastlanmıştır. Bu bölgelerde tedbir amacıyla aşı uygulaması yapılmış ve hastalığın askerî birliklere sirayet etmemesi için askerler daha uzak bölgelere yerleştirilmişlerdir⁵⁶.

2. CEPHELERDE SALGIN HASTALIKLARIN SEBEP OLDUĞU KAYIPLAR

Bulaşıcı hastalıklar halkın yanı sıra cephedeki askerler arasında da çok yaygındı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bit ve pire salgını yüzünden Kafkas cephesinde binlerce asker tifüs, lekeli humma ve humma-i raciden, yaklaşık 6.000 kişi dizanteriden, tüm cephelerde ise 20.000'den fazla asker sıtmadan hayatını kaybetmiş; Hicaz, Irak gibi sıcak bölgeden dönen askerler de malarya tipi sıtmayı ülke geneline yaymışlardı⁵⁷.

Salgın hastalıklar cephelerde sadece Türk askerlerini değil müttefik devletlerin askerlerini de etkilemiştir. Çanakkale cephesinde, Haziran 1915'te

⁵³ MMZC, Devre:3, C.2, İçtima:4, s.489.

⁵⁴ BOA, DH.EUM.5.Şb., No. 37-34. (02/Ş/1335)

⁵⁵ Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları, Devre:3, C.1, İçtima:3, s. 323-326; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.Maz.), Def: 243, Nr. 9; Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Durumu*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 224.

⁵⁶ Temel, a.g.m, s, 332

⁵⁷ Temel, a.g.m., s. 329

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

sıcaklıklarla birlikte sineklerin çoğalmasıyla dizanteri baş göstermiştir. Her hafta 100 kadar müttefik askeri dizanteriye yakalanarak cepheden tahliye edilmiştir. Türk tarafında da dizanteri yaygındı. Savaştan sonra yapılan istatistiklere göre 85.000 Türk askeri hasta olarak cepheden çekilmiş, bunlardan 21.000'i hastalıktan ölmüştür⁵⁸. Sadece Çanakkale'de günde 800 civarında asker hastalık nedeniyle cepheden alınmıştır⁵⁹. İkinci Anafartalar Savaşında da dizanterinin yaygınlaşması askerleri yıldırmış ve askerler tedavi için adalara gönderilmiştir⁶⁰.

Yemen'de bulunan birliklerin sağlık durumları da Arap yarımadasının diğer cephelerindekiler gibi sağlık hizmetinin iyi yürütülmesinde etken olan faktörlerin bir kısmından yoksundu. Bu yüzden salgın hastalıklar, Yemen cephesinde daha fazla görülmekteydi.⁶¹ Gerek Taiz, gerekse Tehame hareket bölgelerinde rastlanan çeşitli hastalıklar arasında iskorpit, dizanteri, sıtma, enfilüanza (grip, salgın nezle) başta gelmekteydi. Aylık harp istatistiklerinde, bu hastalıklara yakalananların oranı diğer hastalıklara oranla oldukça yüksekti. Bununla beraber, hastahanelere yatırılarak tedavi altına alınan bu hastaların şifa bulmaları sağlandığı gibi askerî birliklerde koruyucu hekimlik yönünden alınan tedbirler sayesinde mevsim hastalıklarının gösterdiği dalgalanmalar dışında hastaneye yatanların sayısında düşmeler kaydedilmiştir⁶².

Sina ve Filistin cephesinde ise, sağlık durumunu ve işlemlerini tespit için yeterli belge bulunamamasından dolayı gerekli açıklıkta bilgi edinilememiştir. Raporlar, hastahanelere girme-çıkma ve hastalık cinsleriyle vefat çizelgeleri, diğer kayıtlar ve dosyalar ya düşman eline geçmemesi için önemli ve sair evrak arasında yok edilmiş ya da dağılıp kaybolmuştur. Bununla beraber, genel olarak 4'üncü orduda (sonraları Yıldırım Orduları Grubunda) geniş çapta tahribat yapan - 3'üncü orduda olduğu gibi - yoğun halde sarı hastalık salgınları olmamıştır. Bu çeşit hastalıklar ortaya çıktıkça mevzileştirilerek mücadele sürdürülmüştür. Bu hastalıklar özellikle, tifüs ve kolera idi. Ayrıca malarya ve dizanteri ile de devamlı mücadele edilmiştir⁶³.

Hicaz cephesinde ise sıtma ve güneş çarpması olayları dışında orduyu büyük ölçüde tehdit eden bulaşıcı hastalıklara pek rastlanmıyordu. Daha çok sıtmaya yakalanan Medine çevresindeki 42'nci Alay 2'nci tabur personelinin de Medine'deki revir ya da hastahaneye yatırılarak tedavileri yapılmaktaydı. Kıtalarda oran itibarıyla sık rastlanan hastalıklardan biri de iskorpit hastalığı idi. Bir fikir vermesi bakımından, 58'inci Tümeğe bağlı 55'inci Alayda, 21 Şubat 1916'da viziteye çıkan erlerden toplam 25'inde bu hastalığın belirlendiğini görüyoruz. Hicaz'da sıtma mevsimi yaklaştığında Hicaz Kuvvet-i Seferiye

⁵⁸ I. Dünya Savaşı Ansiklopedisi, Yener Yayınları, C.2, s. 431

⁵⁹ Necati İnceoğlu, *Siper Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s. 162

⁶⁰ İnceoğlu, A.g.e, s. 133

⁶¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV. Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı, 1914 – 1918, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1978, s.784.

⁶² A.g.e., s.786 - 787

⁶³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV. Cilt, 1. Kısım, Sina – Filistin Cephesi, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979, s.679

Komutanlığınca yayınlanan bir emirle birliklerin dikkati çekilir ve erlere haftada iki kez kinin içirilmesi zorunlu tutulurdu⁶⁴.

Hicaz'da ara sıra da olsa humma-i racia salgınına rastlanmıştır. Bu hastalığı önlemek için çok sıkı önlemler alınmıştır. Örneğin, Şam'dan Hicaz'a gelen iki subayın bu hastalığa yakalandığı anlaşılır anlaşılmaz, komutanlıkça derhal Medine istasyonunda bir ayırma yeri kurulmuş ve bundan böyle Şam'dan gelen bütün personel, bir hafta süreyle burada alıkonularak incelemeye ve muayeneye tabi tutulmuştur⁶⁵. Görüldüğü üzere Hicaz cephesinde sağlığın korunması yolunda komutanlıklar mümkün olan her türlü önlemi aldıkları için salgın hastalıklar pek fazla görülmemiştir.

Bütün çabalara rağmen, harbin son senelerinde Taiz Harekatı Bölge Komutanlığının Lahic merkezindeki birlikleriyle Aden cephe kesimindeki muharebe gruplarının (Vaht, Sabır, Efyüş gibi) erleri arasında baş gösteren enfilyanza hastalığı oldukça yayılmış ve beş gün içerisinde hastanelerde ölenlerin sayısı bir hayli artmıştır. Bulaşıcı bir hastalık olan enfilyanzanın böylesine tehlikeli bir hal alması üzerine, Lahic'te 39'uncu Tümen ve Taiz hareket bölge komutanlığı baştabipliğine hastalığın mahiyeti, seyir tarzı ve buna karşı alınması gerekli önlemleri kapsayan uzunca bir rapor hazırlanarak komutanlığa verilmiştir. 31 Ekim 1918 tarihli günlük emrin bir maddesinde şöyle denmektedir: "*Askerlerimizde enfilyanza denilen hastalığın ziyade kişiliği ve bunlardan bir çoğunun hafif derecede olduğu hâlde ihtilatlü ölümlere meydan verilmemek üzere grup komutanlıkları tabipleri tarafından hastahaneye gönderilmek zorunluluğunda kalmakta olduğu, halbuki hastahanemizin kapasitesi ve gereçleri yeterli olmadığından, yer yataklarında elbiseleriyle yatmaktadır.*"⁶⁶

Ermenilerin bulunduğu Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulaşıcı hastalıklar çok sık görülmüş ve bu bölgeler salgın hastalıkların yıkıcı etkilerine maruz kalmıştır. Mesela Kafkas cephesinde 2. Ordu harekâtında işlerin yolunda gitmemesi, askerlerin yeterli derecede gıda ihtiyaçlarının karşılanamaması yüzünden tifo, tifüs ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar baş göstermiştir. Bu durum dolaylı olarak ordu birliklerinde birçok subayın ve erin ölümüne sebep olmuştur⁶⁷.

3. Ordu Ermenilerin bulunduğu ve daha sonra göç ettirildiği bölgelerde konuşlandırılmıştı. Tifüs hastalığı, 3. Ordu'nun karşılaştığı en büyük sorunlardan birisi olmuştur. Birinci Sarıkamış Muharebelerinde Abdülkerim Paşa, tifüs hastalığına tutularak Erzurum Hastahanesine yatmıştır. 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa da aynı hastalığa tutularak vefat etmiştir⁶⁸.

3.Ordu'da ilk başta salgın hastalıklara karşı önlemler alınmış ise de bu yeterli olmamıştır. Mart 1915'te ordunun yaklaşık % 45'i salgın hastalıklara yakalanmış,

⁶⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV. Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekatı, 1914 – 1918, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 782

⁶⁵ A.g.e, s.783

⁶⁶ A.g.e.,s.790

⁶⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 2. Cilt, 2. Kısım, Kafkas Cephesinde 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 326.

⁶⁸ Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, C.3, Nehir Yayınları İstanbul 1991, s.44-45

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

hastalananların % 24'ü ölmüştür⁶⁹. 1915-1918 yılları arasında hastalık nedeniyle hastahaneye girenlerle, yaralanmak suretiyle hastaneye girenler arasında çok büyük fark vardır. Böyle bir farkın varlığı bizlere bahsedilen dönem için salgın hastalıkların ordu üzerindeki etkisinin ne derece şiddetli olduğunu aşağıdaki verilerde açıkça göstermektedir.

Senesi	Hastalıktan hastahaneye giriş yapan	Yaralanmak suretiyle hastaneye giriş yapan
1915 (10 ay)	206.963	8939
1916	136.722	31.220
1917	139.110	1.654
1918 (9 ay)	81.703	2.421
Toplam	564.498	44.234

3. Ordu'da muhtelif senelerde bu hastalığa yakalananlar ve hastalığın neden olduğu ölüm miktarı ile ölüm oranı şöyledir:⁷⁰

Senesi	Hastalığa yakalanan	Ölüm	Ölüm oranı
1915 (10 ay)	9.489	4.377	%46
1916	6.641	2.060	%31
1917	2.912	791	%27
1918 (9 ay)	577	82	%14

Yukarıdaki çizelgede görüldüğü üzere tifüse yakalanma ve ölüm oranı yıldan yıla azalmıştır. Bu, ordu sıhhiye teşkilatının geliştiğini ispatlamaktadır.

Tifüs hastalığının dışında 3. Ordu'da tifo yani karahumma hastalığının da ortaya çıktığı görülmektedir⁷¹:

Senesi	Hastalığa yakalanan	Ölüm	Ölüm oranı
1915 (10 ay)	2.590	1.535	%59
1916	266	127	%48
1917	59	32	%54
1918 (9 ay)	12	3	%25
Toplam	2.927	1.697	

3. Ordu'da rastlanan salgın hastalıklardan biri de humma-i raciadır. I. Dünya Savaşı yıllarında humma-i racia ile ilgili veriler aşağıdaki şekildedir⁷².

⁶⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesinde 3. Ordu Harekâtı 1916-1918, 2. Cilt, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 704.

⁷⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesinde 3. Ordu Harekâtı s. 776-777.

⁷¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesinde 3. Ordu Harekâtı s. 777.

⁷² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesinde 3. Ordu Harekâtı, s. 777.

Ramazan ÇALIK – Muzaffer TEPEKAYA

Senesi	Hastalığa yakalanan	Ölüm	Ölüm oranı
1915 (10 ay)	13.600	4.678	%34
1916	8.382	1.592	%19
1917	3.821	453	%12
1918 (9 ay)	1.095	50	%5
Toplam	26.898	6.773	

3. Ordu'da büyük önlemlere rağmen dizanteri önemli bir salgındı. Dizanterinin en büyük sebebi, temiz içme suyunun yokluğu nedeniyle askerlerin pis su birikintilerinden su içmek zorunda kalmalarıdır.⁷³

3. Ordu'da dizanteri hastalığına ait istatistikî bilgi şöyledir:⁷⁴

Senesi	Hastalığa yakalanan	Ölüm	Ölüm oranı
1915 (10 ay)	8.315	3.578	%43
1916	3002	1.615	%54
1917	995	648	%65
1918 (9 ay)	330	101	%30
Toplam	12.542	3.942	

Bu seneler içinde hasta ve yaralıların ölüm sayısı 109.562, şehit sayısı 9001 olmak üzere toplam 118.563'tür⁷⁵. İstatistiklere göre hastalıklardan ölümler, yaralıların ölümünden yaklaşık 28 kat, şehit düşenlerin sayısından toplamda 12 kat daha fazladır.⁷⁶

Savaş alanlarında yaralanmadan kaynaklanan ölümler ile bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu ölümler karşılaştırıldığında ortaya şaşırtıcı bir durum çıkmaktadır. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle sağlık koşullarının yetersiz oluşu, ölümlerin artmasında birinci etken olarak karşımıza çıkmaktadır. 1915-1918 yılları arasında dokuz ayrı Osmanlı ordusunda hastalık ve yaralanma nedeniyle ölümlerin karşılaştırılmasını aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:⁷⁷

	Hastalık nedeniyle ölüm	Yaralanma nedeniyle ölüm
1. yıl	57.462	21.988
2. yıl	126.216	21.986
3. yıl	133.469	8.081
4. yıl	84.712	7.407
Toplam	401.859	59.462

⁷³ Sâbis, A.g.e., s. 153.

⁷⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesinde 3. Ordu Harekâtı s. 778.

⁷⁵ A.g.e, s. 776; Kâmuran Gürün, tüm cephelelerde ölenlerin adedini 550-600.000 kişi, 2 milyon kişinin ise hastalıktan öldüğünü söylemektedir. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İkinci Baskı, TTK, Ankara 1983, s. 223.

⁷⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesinde 3. Ordu Harekâtı s. 776

⁷⁷ Özdemir ve diğerleri A.g.e., s.103.

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

Bu dokuz orduya öteki cephedeki askeri birliklerin de eklenmesi halinde, hastalık nedeniyle ölüm sayısı 466.759 ve yaralanma nedeniyle ölüm sayısı 68.378'e ulaşmaktadır⁷⁸. Bu durumda hastalıklardan ölümler, yaralanma nedeniyle ölümlerden yaklaşık 7 kat fazladır. Bu rakamlar, Osmanlı ordusunun savaşa katıldığı bölgelerde salgın hastalıkların ne kadar etkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Hastalıkların bu kadar yoğun olarak yaşandığı Osmanlı ordusunda 1914 yılında yani savaş başladığında 1202 doktor görev yapmaktaydı. Bunlardan 9'u Rum, 17'si Ermeni ve 3'ü Yahudi idi. Ayrıca ordumuzda 1353 kişi de yedek doktor olarak görev almaktaydı. Bunların ise 528'i Türk, 331'i Rum, 229'u Ermeni, 116'sı Yahudi ve 79'u Katolik Maroniten idi. Bu doktorların yaklaşık % 13'ü I. Dünya Savaşı esnasında çeşitli nedenlerle özellikle de salgın hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir⁷⁹. 1916 yılının sonundan itibaren Anadolu'da görevli Alman doktor sayısı 12 idi. Bunların beş tanesi hijyenik hizmetinde ve kısmen ordu hizmetinde yani askeri hastanede çalışmaktaydılar⁸⁰. Nitekim salgın hastalıkların arttığı bir dönemde Mareşal Liman von Sanders de hijyenik eğitimi almış bir doktoru danışman hijyeniker olarak yanına gönderilmesini hükümetinden talep etmiştir⁸¹.

3. OSMANLI COĞRAFYASINDA BULUNAN YABANCILARIN SALGIN HASTALIKLARDAN ETKİLENMELERİ

I. Dünya Savaşı esnasında Anadolu'da baş gösteren bulaşıcı hastalıklar, sadece askerleri ve Anadolu halkını değil aynı zamanda bölgede görev yapan konsololar, öğretmenler, doktorlar, hemşireler, misyonerler gibi yabancı milletlere mensup insanları da olumsuz yönde etkilemiştir. Samsun'da Fransız Konsolosu olarak görev yapan Edvar Bertran'ın oğlu⁸² ile Suriye'den sürgün edilip Kalecik'te ikamet eden Fransız Konsolosluğu Tercümanı Cilb Donato,⁸³ lekeli humma hastalığına yakalanarak vefat etmişlerdir.

Bu dönemde öldürücü boyuta ulaşan tifo salgını bütün Osmanlı ülkesini sarmıştı. Salgının ağır şartlarda yayıldığı dönemlerde kim tifo hastalığına yakalanıyorsa iki gün içinde bilincini kaybediyor ve birkaç gün içinde vefat ediyordu.⁸⁴ Dolayısıyla ülkede bulunan bütün yabancılar da bu hastalıktan nasibini almıştır. İsviçre'nin Bern kentinden Sivas'a gelen Heinrich Hopf, 31 Mart 1914'te Sivas'ta yakalandığı tifo hastalığından hayatını kaybetti. Karl Meyer, savaş esnasında Doğu Anadolu'da askerî yönetimin merkezinin Erzurum olduğunu, ama çok az sayıda doktor ve hasta bakıcısının bulunduğunu yazmaktadır. Bu sebeple Türk Hükümetinin hastaların tedavisi için Amerikan misyonundan yardım istediğini ve Amerikalıların bu isteğe olumlu cevap vererek

⁷⁸ Özdemir ve diğerleri A.g.e, s. 103.

⁷⁹ Becker, A.g.e, s. 28.

⁸⁰ Rodenwalt, A.g.e., s. 73.

⁸¹ Rodenwalt, A.g.e., s. 1.

⁸² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), DH.EUM.5.Şb., No. 51-20. (08/Ra/1336)

⁸³ BOA. DH.EUM.4.Şb., No:20-60/1. (23/N /1336)

⁸⁴ Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz*, s. 93-94

Bayan Zenger'i görevlendirdiklerini belirtmiştir. Zenger, 1915 yılı baharına kadar hastalanan askerlerin tedavisiyle uğraştı. Burada salgın hastalıklar ve her şeyden önce tifo yaygınlaşıyordu. Nitekim daha sonra Bayan Zenger de tifoya yakalanarak vefat etmiştir⁸⁵. Mersin - Rusya seyr-i sefain muavini ve posta memuru olan Valbeviç Aksaray'da iken tifo hastalığına yakalanmıştır⁸⁶.

Alman büyükelçisi Wangenheim, 3 Mart'ta Pera'dan yazdığı kısa raporda Doğu Anadolu'da salgın hastalıkların yaygınlaştığını belirtmiştir. Nitekim Wangenheim, Erzurum Alman konsolosu vekilinin şöyle yazdığını ifade ediyor. “*Askeriyede bulaşıcı tifo biraz azaldı, ama halk arasında çoğaldı. Şu anda Sivas'ta da tifo söz konusudur ve bu sebeple orada çalışan iki bemsiremiş orayı terk etmek zorunda kaldı.*”⁸⁷ Ayrıca Alman kilise görevlisi Jakob Künzler de tifo hastalığına yakalanmıştır⁸⁸.

Yine Nisan 1915'te Urfa'da misyonerlerden tifodan ölenler olmuştur. Urfa'daki misyonerler arasında bulunan Amerikan misyoneri Miss Fowle de 24 Kasım 1916'da tifo hastalığından ölmüştür⁸⁹. Bunun dışında İtilaf devletleri kumandanları da salgın hastalıklara yakalanmıştır. İngiliz Irak Kuvve-i Seferiyesi Nikson hastalık nedeniyle 19 Kasım 1916'da tebdil-i hava edilmiştir⁹⁰.

Doğu Anadolu bölgesindeki sağlık personeli ve imkânlar yetersizdi. Bölgedeki sağlık personelinin ve imkanların kısıtlı olduğunu bilen Dr. Clark, Dr. And, Mrs. Sewny ve Miss. Grafham adlı şahıslar Erzurum'a gitmişlerdir. Sewny Erzurum'a gelişini takip eden günlerde tifüs hastalığına yakalanmış ve burada ölmüştür. Erzurum'da bulunan birçok misyoner de tifüs hastalığına yakalanmıştı, ancak aralarında hayatını kaybeden olmamıştır⁹¹.

Aynı dönemde Bağdat'ta da büyük çapta bulaşıcı hastalığın varlığı söz konusuydu. Nitekim Goltz Paşa ve Şam'daki Alman konsolosu da hastalıktan ölmüş ve İskenderun Konsolosu seyahat esnasında lekeli humma (tifüs) mikrobu kaparak ağır hastalanmıştır. Hastaların tedavisi Türk ordusunda başlangıçta çok kötü idi. Tifüsten ölüm oranı bir dönem yüz hastadan elliyeye ulaşmıştır, daha sonra elliden yirmi beşe düşmüştür. Bu oran daha iyi tedavi gören Alman askerlerinde % 10'dur. Salgın hastalıkların Türkler arasında geniş çapta yaygınlaşması, Türk askerlerinin kaybını bazen korkunç boyutlara ulaştırmıştır⁹².

⁸⁵ Meyer, A.g.e.,ss. 82-89.

⁸⁶ BOA. DH.EUM.5.Şb., No: 32-7. (03/Ra/1335)

⁸⁷ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, İstanbul Alman elçiliğinin Kayser Bethmann Hollweg'e 3 Mart 1915 tarihli raporu, 1 A Türki Armenien, Bd. 36, Nr. 7117, R. 14085, J. Nr. 1532.

⁸⁸ Meyer, A.g.e., s. 93-94.

⁸⁹ Meyer, A.g.e., s. 93-94.

⁹⁰ Sâbis, A.g.e., s. 108.

⁹¹ Özdemir ve diğerleri, A.g.e., s. 107.

⁹² Victor Schilling, “Kriegshygienische Erfahrungen in der Türkei”, *Zwischen Kaukasus und Sinai*, Band 2, Jahrbuch des Bundes der Asienkaempfer, Berlin 1922, s.75.

4. SALGIN HASTALIKLAR VE ERMENİLER

Ermeniler, emperyalist batı devletlerinin vaatlerine kanarak yüzyıllarca birlikte huzur içinde yaşadıkları Osmanlı Devletine karşı koymayı ve isyan etmeyi son yıllarda alışkanlık haline getirmişti. Osmanlı Devleti, bu gibi durumlara karşı diğer devletlerin de zaman zaman başvurduğu tedbirlerden birini uygulamıştır. Devlete karşı koyan ve isyan eden Ermenileri buldukları yerlerden alarak daha zararsız olabilecekleri yerlere doğru göç ettirmek daha uygun görülmüştü. Tabii ki o günün ağır ve olumsuz şartlarında yaklaşık 500.000 insanı göç ettirmek kolay değildi ve bunu ağır bir zayıat vererek tamamlamak zorunda kaldı. Son yıllarda dışarıdan Anadolu'ya özellikle Kafkaslardan göç etmek zorunda kalan Müslümanlara veya Türklerle birlikte gelen bulaşıcı ve salgın hastalıklar, Doğu Anadolu'nun eksik ve yetersiz alt yapısıyla birlikte bölgeyi saran sıkıntı haline geldi. Doğu Anadolu'nun bu olumsuz şartlarına bir de zorunlu göçün yapılması bölge halkı için katlanılması zor şartlar oluşturdu. Böylece Birinci Dünya Savaşı, Türk milletiyle birlikte Ermeni milletinin de büyük acı çekmesine vesile oldu.

1914'te Doğu Anadolu'daki Rus sınırında askeri hareketliliğin başladığı günlerde, Erzurum'da ve Harput'ta şiddetli bir tifüs salgını başladı. Aynı hastalık Mardin, Van ve Bitlis'te de görülmekteydi. Aralık ayında Erzurum'daki asker ve siviller arasında bir günde tifüsten ölenlerin sayısı 400 civarında idi⁹³. 1915 yılı başlarında ise Erzurum Hasankale'de kolera salgını görülmüştür. Tüm memurlar kolera hastalığına yakalanmışlar, ilçe ecza reisi, müdde-i umumî muâvini, mustantık (sorgu hakimi), kaymakam ve mal müdürü dışındakilerin tamamı hayatını kaybetmiştir⁹⁴.

Ermeniler daha tehciire tâbi tutulmadan önce Van İsyanı sırasında 1915 senesinin yaz aylarında tifo, tifüs, dizanteri ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanmışlardı⁹⁵. Tehcir sırasında da 16 Mart tarihli bir kayda göre 5 yaşın altındaki 1.500 çocuk Konya yakınında bulunan kampta açlık ve yorgunluktan, bir tehcir kampında da 55.000 kişiden 12.000 kişi 2 ay içerisinde tifüsten ölmüştür. Halep'e getirilen 100.000 Ermeni'nin tamamının ya bulaşıcı hastalığa yakalandığı ya da açlıkla karşı karşıya kaldığı anlatılmaktadır⁹⁶. Yine bir Alman kaynağına göre Türkiye'den Kafkaslara iltica edip bulaşıcı hastalıktan ve açlıktan ölen Ermenilerin sayısının yaklaşık 139.000 olduğu açıklanmaktadır⁹⁷. Tehcir sırasında trenle taşınırken de Ermenilerden ölenler olduğu ve hatta kısmen tren personelinin de hastalığa yakalandığı görülmektedir.⁹⁸ Yine tehcir sırasında deniz yoluyla göç edenlerin salgın halinde bulunan sıtmadan etkilenmemeleri için

⁹³ Özdemir ve diğerleri, s. 107.

⁹⁴ Temel, A.g.e., s. 330

⁹⁵ A. Alper Gaziziray, *Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Gözen Kitabevi, İstanbul 1982, s. 260

⁹⁶ Von Kardinal Piffel persönlich übergeben, im Maerz 1916, *The Armenien Genocide*, Prag und Wien s. 320.

⁹⁷ Armenag S. Baronigian, "Lasst mich reden", *Das neue Armenien, Mitteilungen des armenischen Hilfskomitees zur Unterstützung aerztlicher Mission und Evangelisation*, No. 1, Leipzig 1920, s.14.

⁹⁸ Becker, A.g.e., s.201.

tedbirler alınmış ve kendilerine kinin dağıtılmıştır.⁹⁹ Samsun'da bulunan Ermeniler bulaşıcı hastalıklardan kısmen muzdarip olmuşlarsa da kinin tevziatı sayesinde hastalığın kötü bir raddeye gelmesi engellenmiştir.¹⁰⁰

Helmut Becker, Ermeni sürgünüyle Suriye ve Filistin'de 1915 yazında bulaşıcı hastalıkların en şiddetli şekilde görüldüğünü yazar.¹⁰¹ Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient adlı yardım derneği, 16 Temmuz 1915'te hasta sayısının oldukça arttığını bildirmektedir.¹⁰² Alman Mühlens, Ağustos 1915 ortasında Halep ve oradan kuzeye yaptığı seyahatinde gördüklerini, *kitleler halinde gelen Ermenilerin rekurrens ve tifüs ayrıca tifüs, dizanteri ve kolera taşıdıklarını, bulaştırdıklarını, mülteciler arasında özellikle de Halep'te hasta ve ölüm vakaları sayısının çok yüksek olduğunu, daha önce tifüsün görüldüğü Poçantı ve Konya'ya kadar Ermenilerin bulaşıcı hastalıkları yaydıkları* şeklinde özetler¹⁰³. Alman Konsolosu Hoffman, Suriye'de fleckfieber hastalığının görüldüğünü ve mikrobun göç eden Ermeniler vasıtasıyla yayıldığını ifade ediyor.¹⁰⁴

Jakob Künzler, sürgün edilen Ermenilerin büyük kısmının (lekeli humma) tifüsten öldüğünü yazarken¹⁰⁵ Alman Subayı Gerold von Gleich da bu korkunç hastalığın ilk etapta Ermenileri perişan ettiğini ve daha sonra Türkler arasında da yayıldığını yazmaktadır.¹⁰⁶ Bu dönemde günlük olarak ortalama 180 Ermeninin ağızdan, tifüsten ve dizanteriden ölüyor.¹⁰⁷ Ancak Osmanlı ülkesindeki bu salgın hastalıklar sadece Ermenileri değil aynı zamanda Müslümanları da etkilemiştir. Nitekim Joseph Pomiankowski tifüs salgınından en az bir milyon Müslüman'ın öldüğünü ifade etmektedir.¹⁰⁸

Avusturya-Macaristan Konsolosu Dandini de bu kötü tabloyu işaret etmekte ve yaklaşık iki aydan beri Halep'te şiddetli bir tifüs salgının olduğunu belirtmektedir. Hastalık mikrobunu, göç ettirilen Ermenilerin getirdiğini ve şehirde günlük ölüm oranının 300'ü aştığının iddia edildiğini yazar.¹⁰⁹ Hans von

⁹⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara 1990, s. 125.

¹⁰⁰ Süslü, A.g.e., s. 125.

¹⁰¹ Becker, A.g.s.197.

¹⁰² Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Türkei 183, Armenien Bd. 183, No: 7122, R. 14086, Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, E.V. An das AA., Frankfurt am Main 16 Juli 1915.

¹⁰³ Becker, A.g.e., s.197; Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes, Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges, zweite Auflage*, Postdam 1919, s. 75 ve 105.

¹⁰⁴ Bundesarchiv, Reichsamt des Innern, III B.,Atken betreffend: Nachrichten über die Bevölkerungsvorgänge und gesundheitlichen Verhaeltnisse in fremden Staaten. –Türkei- Vom 1. Januar 1915 bis zum Januar 1926, Band 4, Specialia, Medizinal-Polizei No: 16, Kaiserlich Deutsches Konsulat. Tripolis (Syrien) den 24. November 1915, in Tripolis, J.- Nr. 192,gez. Hoffmann

¹⁰⁵ Becker, A.g.e., s.200; Jakob Künzler, *Im Lande des Blutes und der Traenen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, Postadam 1921, s. 64.

¹⁰⁶ Becker, A.g.e., s. 200;

¹⁰⁷ Becker,, A.g.e., s.198; Kress, A.g.e., s.132.

¹⁰⁸ Joseph Pomiankowisky, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches Erinnerungen an die Türkei aud der Zeit des Weltkrieges*, Amalthea Verlag, Zürich, Leipzig, Wien, s.165.

¹⁰⁹ Becker, A.g.e., s. 200.

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

Kiesling ise günlük yaklaşık 200 ölüm hadisesinin resmî makamlarca belirlendiğini ifade eder.¹¹⁰ Nitekim Neue Zürcher Zeitung gazetesinin 19 Ağustos 1916 tarihli nüshasında yer alan, "Ermenistan'ın yüksek kesimlerinde yaygın olan bulaşıcı tifo, tehcir edilenlere eşlik etmiştir. Bütün tehcir edilenler, dizanteriden acı çektiler. Geçenlerde kolera hastalığı da ortaya çıktı."¹¹¹ ifadeleri bulaşıcı hastalık mikroplarını Ermenilerin göç ettikleri yerlere taşıdıklarını doğrulamaktadır.

Dr. Victor Schilling, izlenimlerini bizlere şu şekilde aktarmaktadır. 1916 yılının bahar aylarının başlarında Halep'e geldiğimde Halep'te bulunan askerler arasında yaklaşık 10.000, sivil halk arasında ise 40.000 kişinin lekeli humma (tifüs) hastalığına yakalandığını bölgede görev yapan memurlardan öğrendiğimde bulaşıcı hastalıkların ne kadar geniş alanlara yayıldığını öğrendim. Yokluklar içerisinde tehcire tâbî tutulan Ermeniler, ayrıca Kürtler ve Kafkasya'dan kaçan Müslümanların geçtiği yollar üzerinde bulunan bütün köylere de hastalıkları sirayet ettirerek köylülerin ölümlerine sebebiyet vermişlerdir. 1916-1917 yılları kış döneminde ise hastaların karantina altına alınması neticesinde azalmıştır. Bu dönemde sadece 1.000 vakaya rastlandı. Küçük Asya'nın güney eyaletlerinde kök salan Asya kolerası su yollarına da yayılmıştı. Halep'in merkezinde tehcire tâbî tutulan Ermenilerin iskan edildiği bir semtte 1.000'den fazla kolera vakasına rastlanmıştır¹¹². Dr. Lamec Saad ise, Filistin'in Lydda isimli köyünde 1.000 nüfustan bir kaç gün içinde yaklaşık 500 kişinin kolereden öldüğünü¹¹³ ifade etmektedir.

P.Mühlens, dört yıllık savaş boyunca Türkiye'de ve Balkanlarda hastalıklarla ilgili olarak şu ifadelere yer vermiştir:

"Halep ve Halep'ten kuzeye doğru uzanan yollarda Anadolu'dan göç ettirilen Ermeni konvoylarını gördük. Onlar kitleler halinde Rekurrens ve tifüs hastalığını taşıyorlardı. Ayrıca tifüs, dizanteri ve kolera hastalığını taşımaktaydılar. Son aylarda zor şartlara rağmen hijyeni sağlanan yollara ve duraklara, göç eden Ermeniler tarafından tekrar bulaşıcı hastalıklar yayıldı. Göç eden Ermeniler arasında hastalık ve ölüm oranı yüksekti, özellikle Halep'te. Ermeni kafilelerinin göçünde ve bunların iskan edildikleri yerlerde sıhhi tedbirlerin alınması düşünülmemişti. Bahar aylarında tifüsün mevcut olduğu Pozantı ve Konya'dan güneye doğru göç eden Ermenilerin taşıdıkları bulaşıcı hastalıkları Pozantı'ya kadar takip edebildim. İzlenimlerimi ve korkularımı Pozantı'dan bir telgrafla Cemal Paşa'ya ilettim. Telgrafta kısaca şunu belirttim. tifüs, dizanteri, tifüs ve kolera taşıyan Ermenilerin kitleler halinde orduların bulunduğu bölgeye göç ettirilmeleri durdurulmazsa pek yakında bütün bölge ve ordu, bu hastalıkların etkisi altına girecektir. Ancak buna rağmen Ermeni göçü devam etti ve öngörümüz gerçekleşti. Gerek ordu gerekse cephe gerisi şimdiye kadar görülmemiş şekilde bu hastalıklardan etkilendi. Buna

¹¹⁰ Becker, A.g.e.,s.203; Hans von Kiesling, *Mit Feldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien*, Leipzig 1922, s. 33.

¹¹¹ *Neue Zürcher Zeitung*, 19 Ağustos 1916.

¹¹² Dr. Victor Schilling, „Kriegshygienische Erfahrungen in der Türkei“, *Zwischen Kaukasus und Sinai*, Bd.2, Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Berlin 1922, s. 74-80.

¹¹³ Dr.Lamec SAAD, *Palästina-Erinnerungen 14 Jahre Quarantänezeit in Jafa*, Zwischen Kaukasus und Sinai Bd. 6, Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer 1929, Berlin 1929, s.22.

ilaveten yaz ve sonbahar aylarında Toroslarda, Adana ovasında, Suriye ve Filistin'in bazı bölgelerinde çok sayıda insanın hastalanmasına neden olan sıtma hastalığı da ortaya çıktı"¹¹⁴.

Hegler, Anadolu'da bulunduğu döneme ilişkin şu bilgileri aktarmaktadır. "TV. Ordudaki vazifemden, Ekim ortasında ağır amipli dizanteriden sonra memleketeye gitmek üzere izin aldım. İstanbul yolunda tehcire tâbî tutulan Ermenilere rast geldim. Halep'te bir çiftlikte 100 Ermeni kadın, çocuk ve yaşlılar bulunuyordu. Genç Ermeniler götürülmüş ya da öldürülmüş. Burada hayatta kalanlarla ölmüş olanlar aynı yerde bulunuyorlardı. Çok sayıda dizanteri ve lekeli humma (tifüs) hastası vardı. Bizze günlük 200 kişinin açlıktan ve bulaşıcı hastalıktan öldüğü anlatıldı".¹¹⁵ Yine bir firmanın Alman yöneticisi de özellikle Halep'te bulaşıcı hastalıkların had safhada olduğunu, Eylül ayında sadece Halep'te 3.900 Ermeni'nin hastalıktan öldüğünü ve günlük ölüm oranının 200'e yükseldiğini ifade etmektedir¹¹⁶.

İstanbul'daki Avusturya Askerî Ataşesi Joseph Pomiankowski'nin Suriye'ye zorunlu göçe tâbî tutulan Ermeni kabileleri ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Anadolu'daki Ermeni halkının Jön Türk Hükümetince göç ettirilmesi, memleketin esnafını, zanaatkârını, tâcirini, ziraatçısını bir hamlede alıp götürülen bir hareket olmuştu. Kısa zamanda zahire, hayvan ve bilhassa erzak yokluğu baş gösterdiği için Anadolu'da hareket halinde bulunan Türk birliklerine iase sağlamak çok zor oluyordu. Ermenistan'da 100 binlerce Türk askeri açlıktan kırılmıştı. Her türlü temizlik şartları ve sağlık hizmetlerinden mahrum olan Ermeni kervanları, gittikleri yerlere üzerlerinde bulaşıcı mikropları da götürmüşlerdi. Kervanlar, uğradıkları bölgelerde yaklaşık bir milyon Müslüman'ın ölümüne sebep olan lekeli humma hastalığının mikrobunu da bırakarak gitmişlerdi".¹¹⁷ Suriye'de iskan edilen Ermeniler 4. Ordu bölgesine tifüsü yaymaları gibi, 1916'da Ruslardan kaçan Türk mülteciler de sığındıkları bölgelere tifüsü yaymışlardır¹¹⁸.

Bulunduğu yer ve görev dolayısıyla ismi sık sık Ermeni meselesine karışan Halep Alman Konsolosu Rössler, hastalıklar konusunda dışişleri bakanlığına gönderdiği birçok raporunda hastalıklardan bahsettiği görülmektedir. 9 Eylül 1915 tarihli telgrafında Halep'te hüküm süren dizanteri ve tifodan dolayı günlük ölüm oranının evvela 25'ten 40'a, daha sonra 60'a yükseldiğini bildirmektedir.¹¹⁹

¹¹⁴ P. Mühlens, "Vier Jahre Kriegshygiene in der Türkei und auf dem Balkan", *Vor 20 Jahren zweite Folge Von den Dardenellen zum Sues, Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Herausgegeben Von der Schriftleitung der deutschen Medizinischen Wochenschrift, Leipzig 1935, s.158.

¹¹⁵ C. Hegler, "Drei Jahre beratender Hygieniker und Kliniker in der Sinaiwüste", *Vor 20 Jahren zweite Folge Von den Dardenellen zum Sues, Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Herausgegeben Von der Schriftleitung der deutschen Medizinischen Wochenschrift, Leipzig 1935, s.172.

¹¹⁶ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Chemin de fen Otoman D'Anatolie yöneticisi İstanbul'dan Güneye yaptığı seyahatini, 1 Kasım 1915'te Baron'a yazıyor, (İstanbul Ekim 1915), B. Konstantinopol, Armenien No. 97, No. 7210.

¹¹⁷ Pomiankowski, s.165.

¹¹⁸ Özdemir, A.g.e., s. 345-346.

¹¹⁹ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Halep Alman Konsolosu Rössler'in İstanbul'a gönderdiği 9 Eylül tarihli telgrafı, B Konstantinopol, Armenien, No. 170, No. 7253, Ankunft in Pera, No: 93.

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

Rössler, 8 Kasım 1915 tarihinde Kayzeri Bethmann Hollweg'e gönderdiği raporda, Urfa'da yaşanan gelişmelerle ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır. Tehcir, en ağır şartlarda ve ağır sonuçlarla devam ediyor. Açlık ve bulaşıcı hastalık çok sayıda insanın ölümüne sebep olacak gibi görünüyor. Tehcir edilenlerin arasında ölüm oranı oldukça yüksek. Ekim ortasında şehir dışında bir mezarlık belirlendi. Ama mezarlığın çok uzak olması sebebiyle ölümlerin hemen defnedilmesi gerçekleştirilemiyordu. Bu sebeple cesetler kümeler halinde açık alana yığıldı ve birkaç gün açık alanda kaldı. Bu şartlarda tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıkların şehir halkına da bulaşması mucize olmaz. Günlük ölüm sayısı yaklaşık 150-200'dür. Konsolos Rössler'in raporu şöyle devam eder. Durum o kadar ağırlaştı ki, Pozantı-Halep arasındaki yolu, tamamen bulaşıcı hastalık sardı ve bu durum Kress'e haber verildi. Cemâl Paşa da gerekli tedbirleri aldırttı.¹²⁰

Halep konsolosu Rössler, İskenderun Konsolos Vekili Hoffmann'ın 8 Kasım 1915 tarihli Berlin'e gönderdiği raporda durumdan şöyle bahsetmektedir. *"Halep'e gelen Ermenilerde, Ekim ayında ölüm oranı günlük 120-200 idi. Bundan sonra tifüs daba da yaygınlaştı."*¹²¹ Tifüsün artması ölüm oranının artması anlamına gelmektedir. Hatta Halep mebusu Ermeni Artin Boşgezenyan Efendi, 25 Şubat 1918'de Meclisi Mebusan'da yaptığı konuşmada, tifüs hastalığının çok fazla can aldığını sebep göstererek bu yüzden savaşı terk edip askerlik yapmayalım gibi önerilerde bulunmuştur.¹²²

Bu ağır şartlar ülkenin her yerinde olduğu gibi Güney Anadolu'da da yaygın idi. Nitekim hemşire Beatrice Rohner ve Paula Schaefer, Osmaniye, İslahiye ve diğer bazı yerlerdeki Ermeni kamplarını ziyaretlerinde edindikleri izlenimleri, bir rapor halinde Dışişleri Bakanlığına göndermişlerdir. Bu raporda Ermenilerin zor şartlarda yaşadığından, yiyecek, içecek ve kışlık malzemelerinin yeterli olmadığından ve salgın hastalıkların çok yaygınlaştığından bahsetmektedirler.¹²³

Kafkasya'da 1918'de Ahilkelek'ten gelen 80.000 Ermeni mülteci içinde 30.000 kişi koleradan ölmüş, yine 1919'da tifüs salgınından ve açlıktan 200.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir¹²⁴. Yine 1 Haziran 1921 - 31 Ocak 1922 tarihleri arasında tifo ve salgın hastalıklar yüzünden Harput, Malatya, Sivas ve Diyarbakır bölgesinde 12.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir.

Prof. Dr. Justin Mc Carthy, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmadan sonra kendisine yöneltilen "1914-1917 yılları arasında Osmanlı Devleti hastahanelerinden alınan kayıtlara göre salgın hastalıktan hayatını kaybeden asker sayısı 473.000 deniliyor. Savaş ve yokluk koşullarının salgın hastalık riskini artırdığı bir gerçek. Sizce tehcir esnasında Ermenilerin salgın

¹²⁰ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes Halep Alman Konsolosu Rössler'in 8 Kasım 1915 tarihinde Kayzeri Bethmann Hollweg'e gönderdiği rapor, Bd. 40, R. 14089, Nr. 7134, K.No. 103/ B. No: 2511.

¹²¹ Politisches Archiv des Auswaertigen Amtes, Halep Alman Konsolosluğunun Kayzer Bethmann Hollweg'e 3 Ocak 1916 tarihli yazısı, Bd. 41, R. 14090, Nr.7139, Nr. 10.

¹²² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre:3, C.2, İçtima:4, s.488.

¹²³ Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient, E.V. Frankfurt am Main, 26 Januar 1916, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Bd. 40, R. 14089, No. 7137-7138.

¹²⁴ Özdemir ve diğerleri A.g.e., s. 101.

hastalık nedeniyle hayatlarını kaybetmeleri mümkün mü? Bu konuda yapılan bir çalışma var mıdır?” şeklindeki bir soruyu şöyle cevaplandırmıştır;

“Tam olarak neden öldüğünü bilmek mümkün değil bu Ermenilerin. Ölü sayısını biliyoruz, bunun üzerinde benim yaptığım bir çalışma var. Savaştan önceki nüfusla savaştan sonraki nüfusa bakıyoruz, çıkarıyoruz. Biraz daha karışık, basite indirgedim; ama esas yaptığımız şey bu. Elimizdeki bütün deliller, bahsettiğimiz bu kayıtlar, bir de başka bazı deliller de var Ermenilerden, Türklerden, Ruslardan aldığımız deliller bunlar. Büyük bir ihtimalle salgın hastalıklar, kolera - özellikle tifo - gibi hastalıklar, bir de açlıktan ölümler çok. Mesela, Ermeniler, Ermenistan Cumhuriyetine gittiklerinde önemli sayıda ölümler yaşandı, kitle ölümleri başladı; çünkü, açlık çok fazlamış. Hatta yamyamlık başlamış, insan eti yemeye başlamış insanlar. Ruslar, bunların evlerine dönmesine müsaade etmemişler. Ruslar çok sorumlu aslında Ermenilere olan şeylerden. Kimse bahsetmiyor bunlardan. Ruslar, Ermenilere çok kötü davranmışlar. Ruslar, Ermenilere büyük vaatlerde bulunmuşlar, özerk bir bölge kurmalarına yardım edeceklerini söylemişler; ama, ne olmuş; yiyecek bile vermemişler. Hayır, siz burada kalacaksınız, açlıktan öleceksiniz, hastalıktan öleceksiniz demişler, öyle de olmuş.

Burada doğru olan bir şey var. Evet, hastalıktan ölen insanların sayısı, açlıktan ölen insanların sayısı, kurşun yarasından ölen insanların sayısından daha fazla, bu, bir gerçek; ama, diğer taraftan, burada siyasetçiler çok sorumlu. İnsanlar açlıktan ya da hastalıktan da ölseler, bunun sorumluluğu politikacıların. O yüzden, Osmanlı İmparatorluğuna böyle saldırılar geldiğinde, bunu savaş döneminde gerçekleşen ölümler olarak değerlendirmemiz gerekiyor. Mesela Müslümanlar Van’da çok sayıda öldüler; çoğunun ölüm sebebi açlık ve hastalık. Neden; çünkü, Ermeni ayaklanması ve Rus işgali olmuştur da ondan. İşte, Allah’tan gelen bir şey değil bu. İnsan elinden çıkan ölümler bunlar ve insanlar, aynen silahla gerçekleşen ölümler kadar mesuller bu ölümlerden de.

Burada zaten o da söyleyebilir doğru mu, değil mi. Bu, tabii soykırım değil, yüzde 80 hayatta kalmışsa. Halkın yüzde 80’inin hayatta kaldığı soykırım olmaz. Mesela, Yahudilerin yüzde kaç hayatta kaldı, ona bir bakalım. Bu bilgiler yayınlanmadan önce bile zaten soykırım olmadığını biliyorduk. Neden? Çünkü İstanbullu, İzmirli, Edirneli Ermeniler tehcire tabi tutulmamıştır, hayatta kaldılar. Gerçek bir soykırıma bakalım. Mesela, Hitler Almanya’sına bakalım. Hakikaten soykırım yaptı Yahudilere karşı değil mi? Peki, Berlin’de yaşayan Yahudilere ne oldu? Hayatta kaldılar mı savaşta? Hayır, kamplarda öldürüldüler. Büyük şehirlerdeki Yahudiler ne oldu? Hayatta kaldılar mı? Hayır, öldürüldü hepsi. Peki, İstanbul Ermenileri ne oldu? Herkes gibi bunlar da savaşta yaşadılar ve hâlâ da yaşıyorlar. Demek ki soykırım değil bu.¹²⁵

Tehcir esnasında ve sonrasında Ermeni kayıplarında en büyük rolü bulaşıcı hastalıkların oynadığı görülmektedir. Ermeniler göç ettirilmeyip evlerinde otursaydılar da Birinci Dünya Savaşı şartları içinde salgın hastalıklar onları bulacaktı. Belki ölüm oranı bu kadar yüksek olmayabilirdi. Üstelik bu durum

¹²⁵ Bkz. Justin Mc Carthy’nin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Ermeni Meselesi’ne dair 24 Mart 2005 tarihinde yaptığı konuşma metninden.

Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler

sadece Ermenileri etkilememiş, aynı zamanda Müslümanları ve diğer ülke vatandaşlarını da etkilemiştir.

SONUÇ

Savaş ortamlarının getirdiği en büyük olumsuzluklardan biri bulaşıcı hastalıklardır. Balkan Savaşları başta olmak üzere Birinci Dünya Savaşı esnasında da savaşın yanında bulaşıcı hastalıklarla da mücadele edilmek zorunda kalınmıştır. Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'ya göçlerin fazlalaşmasıyla birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında gerek Anadolu'da ve gerekse diğer cephelerde kolera, tifüs, veba, verem gibi salgın hastalıklar baş göstermiştir. Bu hastalıklar su ihtiyacının karşılanamaması, teçhizat eksikliği, bit ve pirenin artması gibi nedenlerden dolayı daha da çoğalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında salgın hastalıklar, bütün cephelerde etkili olmuşsa da en çok görüldüğü yerler, Kafkas Cephesi ile Ermenilerin tehcir edildiği yollar ve yerleşim bölgeleri olmuştur. Türk ve Alman belgeleri ile kaynakları incelendiğinde ölenlerin çoğunun bulaşıcı hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybettiği söylenebilir. Hatta Birinci Dünya Savaşında ordularda, hastalıktan ölenlerin sayısı, yaralanma nedeniyle ölenlerden 7 kat daha fazla olması ve hastalıkların en yoğun olarak görüldüğü yılın 1915 yılı olması, göç ettirilen Ermenilerin bu durumdan ne kadar etkilenmiş olabileceğini tahmin etmek mümkündür. Bu yıldan sonra alınan önlemlerle salgın hastalıklarda bir azalma görülmüştür. Bu azalmaya rağmen yine cephelerde birçok asker, salgın hastalıktan dolayı ya hayatını kaybetmiş ya da terhis edilmek zorunda kalmıştır.

Burada vurgulanması gereken bir hususta Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunun 1880 yılından itibaren çok artmadığı konusudur. Bunun başlıca sebebi Ermenilerin ticaret ve sanatla uğraşmaları dolayısıyla Batı ve Güneybatı Anadolu'ya ve hatta yurt dışına göç etmelerinin yanında 93 Harbi'nden sonra bu bölgelere göç eden Türklerle birlikte ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu ölümlerdir. Bu bulaşıcı hastalıklar, zaman zaman öyle boyutlara ulaşmıştır ki yukarıda bahsedildiği gibi yabancı görevlileri, hatta paşa ve doktorların ölümüne sebep olmuştur. Bu derece etkili olan bulaşıcı hastalıklardan imkanları sınırlı olan insanların ölmemesi mümkün değildir. Bir de göçe tâbî tutulunca ölüm oranının arttığını söylemek mümkün olsa gerekir.

Bulaşıcı hastalıklar sadece cephedeki askeri değil, sivil halkı da çok etkilemiştir. Sivil halk arasında salgın hastalıktan ölümler giderek artmıştır. Müslümanların yanı sıra Ermeniler de salgın hastalıklardan dolayı muzdarip olmuşlardır. Özellikle Halep bölgesindeki Ermeniler tehcir sırasında hayatlarını kaybetmişlerdir. Alman belge ve kaynaklarından da anlaşıldığı gibi tehcir esnasında ve sonrasında Ermenilerin sözde soykırımdan değil, bilakis Türk halkı gibi çoğu salgın hastalıklardan dolayı öldüğü anlaşılmaktadır. Devlet, ölümleri önlemek için elinden geleni yaptıysa da yeterli alt yapının ve uzmanların olmayışından dolayı salgın hastalıkların yayılmasına ve ölümlerin önüne geçememiştir. Ermeni vatandaşların ölümlerinin önemli bir kısmı, Türk askerinin süngüsü ve silahıyla değil dönemin salgın hastalıklarından kaynaklanmıştır. Ermeniler göç ettirilmeyip buldukları bölgelerde yani

evlerinde kalmış olsalardı bile yine salgın hastalıklardan etkilenmeleri kaçınılmazdı. Ayrıca sadece Ermeniler ve Türkler değil, diğer devletlerin temsilcilerinin ve görevlileri de salgın hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybettikleri unutulmamalıdır.

Birinci Dünya Savaşı esnasında hastalıklardan ölen Türk ve Ermenilerin sayısını, Türk ve Alman kaynaklarından net olarak ortaya koymak mümkün olamamıştır. Ancak hastalıklardan ölenlerin sayısı, kurşun yarasından ölenlerden daha fazla olduğu tespitimiz iyi düşünülürse doğru bir sonuca varılabilir.